

ביטחון אישי ואנושי - הגדרה מחודשת של פרדיגמת הביטחון ממבט מגדרי

חנה הרצוג

הטמעת חשיבה מגדרית – מסגרת הדיון

המסמך מבקש לפרוס אבני דרך בביקורת על השיח הרווח העומד ביסוד ההסדרים החברתיים הדומיננטיים בחברה בישראל, וממנו להציע מבט מגדרי על סוגיית הביטחון ועל הגדרות אלטרנטיביות למושג הביטחון השגור, וכן להעלות דרכים לחשיבה על מדיניות רגישת מגדר.

המחקר של נשים ועל נשים בישראל הולך ומתרחב עם השנים, ואיתו משתנות הפרספקטיבות התיאורטיות.⁽¹⁾ עם זאת, כאשר עוסקים במדיניות, עדיין קיימת מגמה חזקה מאוד הרואה בנשים קטגוריה נפרדת, ומגדירה את האתגרים בתחום זה במושגים של פתרון בעיותיהן של נשים. הכללת המבט המגדרי כחלק בלתי נפרד מהדיון הכללי על חברה ועל מדיניות עדיין לוקה בחסר. נקודת המוצא של מסמך זה היא הדרישה להטמעת חשיבה מגדרית (gender mainstreaming) במחקר ובמדיניות. בלב תפיסה זו עומדת הנחת יסוד שלפיה מגדר אינו מילה נרדפת לנשים, אלא מתייחסת להסדרים החברתיים המבוססים על הבחנות בין גברים לנשים. לכן, ניתוח ממבט מגדרי אין משמעותו הוספת נשים כממד בניתוח, אלא מטרתו להכליל את ניסיון הנשים כחלק בלתי נפרד מניתוח חברה. ניתוח כזה בוחן את המיקומים השונים של גברים ונשים ואת הפערים ביניהם, ומראה כיצד

(1). לדיון בשינויים שחלו בשיח הפמיניסטי בישראל ראו: Herzog, 2005.

ניסיון של נשים מוסיף תובנות להבנת החברה בכללה (Walby, 2005).

תודה חמה לחברותיי אדריאנה קמפ, דפנה הקר, הדס בן אליהו, הדס מנדל וחגית גור זיו (בסדר א"ב של שמות פרטיים), שתורמו מזמןן ומהתובנות הפמיניסטיות שלהן לנייר העמדה שכתבתי. תודה לרננה נאמן על הניווט והריכוז של מפעל החשיבה אסטרטגית, ותודה מיוחדת לאמל ג'מאל מנהל הפרויקט, שגם בימים לא קלים אלה לחברה בישראל לא הרים ידיים ונתן לי הזדמנות להביא את מבטן של הנשים כחלק בלתי נפרד מחשיבה אסטרטגית לשינוי חברתי.

הטמעת חשיבה מגדרית היא אסטרטגיה שמטרתה להפוך את המושגים של שוויון מגדרי לחלק בלתי נפרד מן החשיבה והעשייה החברתית על תחומיה וגווניה השונים. זוהי אסטרטגיה הנדרשת לחשיפה של הסדרים בלתי שוויוניים, התובעת הכרה של המערכות החברתיות השונות במנגנונים החוסמים, מפלים ופוגעים בנשים, והחותרת לשינוי מערכתי ולשבירה של חסמים מגדריים פורמליים ובלתי פורמליים. כלומר, זוהי דרישה מהזרם המרכזי של החברה והתרבות (ומכאן המושג באנגלית *gender mainstreaming*) לחשוף את הנחות היסוד המגדריות שלו ולשנותן.

זוהי אסטרטגיה המתמקדת בשינוי תפיסתי ביחס למבני העומק החברתיים המוצגים כאוניברסליים, אך בהיותם עיוורי מגדר, אינם מאפשרים שוויון הזדמנויות לגברים ולנשים. יתרה מכך, אסטרטגיה זו מכוונת ליצירת הסדרים המאפשרים שינוי מערכות חברתיות והפיכתן לנגישות לנשים ולגברים כאחד. משמעותה יצירת תרבות ארגונית רגישת מגדר, שבה בכל שלב של תכנון ושל קבלת החלטות תישאל השאלה אם וכיצד אלה משפיעים על נשים ועל גברים ממיקומים שונים ומזהויות מגוונות, ותינתן הדעת לפיתוח המענים המתאימים לצרכים השונים כדי לקדם ולממש את התביעה לשוויון מגדרי. עמדה זו מבקשת להוציא את סוגיית אי-השוויון המגדרי מתחום אחריותן הבלעדית של נשים, ולנסח מחשבה חדשה כתפיסת עולם חברתית כללית הנוגעת לגברים ולנשים כאחד, כמו גם לסדרי החברה בישראל בכלל.

סנדרה הארדינג, פילוסופית של המדע, טוענת שכל ידע מבוסס על ניסיון, על פעילות אנושית אשר מבנה את הידע. ולפיכך, לנקודת הראות של יוצרי הידע יש חשיבות רבה. היתרון של ידע הצומח מן השוליים שהוא מביא בהצעתו זוויות ראייה שהקבוצות הדומיננטיות אינן רואות (או אינן רוצות לראות). יתרה מכך, לידע הצומח מהשוליים ישנם פחות אינטרסים להגן על הסטטוס קוו, ולכן יש בו פוטנציאל לחשיבה ביקורתית ולגילוי נקודות עיוורון שקיימות בפרספקטיבה של החזקים (Harding, 1993). המבט המגדרי הוא מקור לידע אחר. התביעה לידע אחר יוצרת לא רק מציאות חברתית אחרת אלא גם מציאות פוליטית אחרת. נקודת המוצא של הפמיניזם הייתה השאלה מדוע נשים נדחקות לשוליים, מדוע לא רואים ו"לא סופרים אותן". הלוגיקה הרפלקסיבית שבשיח הפמיניסטי שואלת בכל פעם מחדש: על מה עדיין לא חשבנו? מי עוד מודר, מנוצל, מדוכא וכיצד? (הרצוג, 2009). עמדה זו פותחת את הדיון לא רק לשונות מגדרית,

אלא גם לשונות על פני צירים מרובים, כגון לאום, מוצא, מעמד, דת, נטייה מינית (Walby, 2007; Bacchi & Eveline, 2007). אלה מצריכים רגישות למגוון (diversity) לא רק בייצוג אלא גם בהבנה מחודשת של האופן שבו הצטלבויות בין מיקומים חברתיים (intersectionality) מייצרת מציאות מעבר לסך מרכיביה. ממקום זה אני מבקשת להציע מבט על המנגנונים השונים המייצרים מרחבים של אי-ביטחון ושל היררכיה בין [אי] ביטחונות, ולגזור מהן בהמשך פרקטיקות להתמודדות עם אי-ביטחון רב-ממדי.

מנגנוני מגדר – תמונת מצב

הטמעת חשיבה מגדרית בחיי היום-יום, במחקר ובמדיניות, מחייבת מבט ביקורתי אל הסדרים חברתיים ואל קטגוריות הנתפסות כמובנות מאליהן. מושגים דוגמת חברה, מדינה ואזרחות נתפסים כניטרליים ואוניברסליים, ללא הרהור על ההטיות המגדריות המשוקעות עמוק בתוכן. בלב מסמך זה עומדת הטענה שלא ניתן לחשוב מחדש על מושג הביטחון ללא הבנה כיצד מבט מגדרי משנה את חשיבתנו על הלכנים הבונות את הסדר החברתי. כנקודת מוצא למענה על שאלה זו יש לחשוף את ההטיות המגדריות, ולשאול מה הם המנגנונים המכוננים את אי-השוויון המגדרי בחברה בישראל. הסדרים ממוגדרים התקיימו במשך ההיסטוריה בחברות שונות ועוגנו במשטרי הצדקה שונים. השאלה שמסמך זה מעלה היא מהם המנגנונים הממסדיים שיוצרים אי-שוויון מגדרי בישראל, מדינה שחרטה על דגלה בעת הקמתה שוויון ללא הבדל מין, גזע, ודת.

טענתי היא שבישראל מצטלבים מספר מנגנונים עיקריים המכוננים סדר חברתי ממוגדר ואי-שוויוני, היוצרים מציאות רבת-פנים של אי-ביטחון. הבנת הגורמים לחוסר הביטחון וחשיפת המנגנונים המכוננים אותו הם תנאי ראשון למחשבה מחודשת על מדיניות רגישת מגדר (Ahmed, 2003; 2017).

בהמשך אני מבקשת לשרטט כמה מקווי מתאר אלה, בלא להתיימר שבמסמך אחד אפשר להכיל את המציאות כולה, על מורכבותה. לצורך הניתוח האנליטי הם יוצגו כמנגנונים נפרדים, אף שבפועל הם משפיעים ומושפעים הדדית. מנגנונים אלה מאירים כיצד המדינה כשחקן, וכן השוק והתרבות, מכוננים מרחבים מגוונים של אי-ביטחון. מטרת המסמך לבחון דרכים להתמודדות עם מנגנונים אלה.

1. המנגנון הראשון, שאינו ייחודי לחברה בישראל, הוא ההפרדה בין התחום הציבורי והפרטי. הבחנה זו, שהתמסדה בעידן המודרני, מזהה את התחום הציבורי כעולם הגברים ואת זה הביתי-משפחתי – כעולמן של הנשים. הבחנה זו מקפלת בתוכה תפיסה היררכית בין שני התחומים, ומתוך כך גם היררכיה בין גברים לנשים. התחום הציבורי נחשב לזירה החשובה, העכשווית, המתקדמת, המניעה את הכלכלה ואת הפוליטיקה, ואילו הזירה הביתית נתפסת כמשנית, כתומכת באפשרות לקיים את מה שנתפס הסדר החברתי בה"א הידיעה. הבחנה בינארית זו קשורה בצמיחתו של הסדר החברתי המודרני, בצמיחת המדינה המודרנית והכלכלה המודרנית,

שהפרידו בין הציבורי לפרטי, בין ייצור לצריכה, בין הפוליטי לאישי, בין רציונליות לאמוציונליות. הבחנה זו אף מיסדה משטר דעת ממוגדר המבוסס על הגיונות שונים הבונים כל אחת מהספרות, ומכאן – את הציפיות החברתיות השונות מגברים ונשים. על אף שהגבולות בין הפרטי לציבורי עברו שינויים רבים, והם נתונים למשא ומתן מתמיד, ההבחנה בין שתי הספרות ממשיכה להתקיים ולהשפיע על האופן שבו בני אדם חווים את המציאות, מפרשים אותה ומכוננים אותה באמצעות פעילות ארגונית, חברתית, תרבותית ונורמטיבית. בהקשר זה ראוי לחזור ולהדגיש שהקבלה המובנת מאליה של דיכוטומיות אלה מסתירה את ההיררכיה המשוקעת בהן. המבט המגדרי מבקש לערער על היררכיה זו ולחשוב עליה מחדש. תפיסה זו מחייבת לבדוק באופן ביקורתי את השחקנים המרכזיים בספרה הציבורית – המדינה, הכלכלה והקשרים ביניהן, ולבחון כיצד הם מייצרים שליטה דרך אי-ודאות ממוגדרת המצטלבת עם מיקומי שוליים אחרים.

בישראל, כמו בחברות רבות אחרות, נשים נכנסות יותר ויותר לתחום הציבורי כדי לממש את זכויותיהן כבנות אדם ולהשיג שוויון. אולם אי-השוויון המגדרי, הנבחן בממדים של שכר, סמכות ויוקרה, ממשיך להתקיים. מלכתחילה נשים נכנסות לתחום הציבורי כמשניות, כשוליות, כנכנסות לתחום לא להן, או כמי שנכנסות לתחום הציבורי בשל הסטטוס הביתי שלהן או בזכותו. הן לכודות באידיאולוגיה של קונפליקט תפקידים מתמיד בין תפקידן הביתי וזה הציבורי. נוכחותן הגוברת של נשים בתחום הציבורי, המתווכת באמצעות תבנית חשיבה בינארית זו, הופכת למנגנון המעתיק את העולם הממוגדר גם לספרה הציבורית (Herzog, 1999). שוק העבודה ממוגדר בתחומי העבודה כמו גם בשכר, במיקומים בהיררכיות ארגוניות ובסמכות, וכך גם בשדה הפוליטי, החינוכי והתרבותי. מדד המגדר של "שוות", המופיע מדי שנה מאז 2013,⁽²⁾ מלמד שנשים מתקדמות בכל תחומי החיים, אך הפער בין גברים ונשים נשאר יציב. משמע, גברים מתקדמים באותה מידה, כך שההבדלים וההיררכיה בין גברים לנשים נותרים על כנם. תמונת מצב זו נכונה ביחס לכלל האזרחים בישראל, וגם בקרב החברה הפלסטינית בישראל בפרט. גם בהשוואה בין גברים ונשים בחברה היהודית, וגם בין גברים ונשים בחברה הפלסטינית נשמר הפער, למרות השינויים רבי-המשמעות המתחוללים בחברה הפלסטינית.⁽³⁾

פערים מגדריים מתקיימים באופן בולט בקרב חסרי הזכויות המלאות המוכללים בשוק העבודה, כגון מהגרי עבודה ופלסטינים מהשטחים, והם מאירים את השליטה דרך אי-ביטחון לא רק כלכלי אלא גם אזרחי. במילים אחרות, נוצרת היררכיה של אי-ביטחונות.

(2) מדד המגדר של "שוות" – המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית, במכון ון ליר בירושלים, בוחן שינויים לאורך זמן במצבם של נשים וגברים בישראל מאז שנת 2004. המדד מציג תמונה מפורטת בתחומי חיים שונים, בהם עבודה, השכלה, עוני, עוצמה פוליטית וכלכלית, תרבות ותקשורת, אלימות, חלוקת זמן, בריאות, יחסי מרכז-פריפריה והחברה הערבית. מדי שנה מתווספים לו תחומים חדשים. בחינת אי-השוויון נעשית לא רק על פי ההבחנה הבינארית בין גברים לנשים, אלא גם בהצטלבויות בין מגדר ובין מיקומים חברתיים שונים.
(3) פערים מגדריים אלה בולטים גם בהשוואה של ישראל למדינות ה-OECD.

ועדת החקירה הפרלמנטרית לנושא הפערים חברתיים של אזרחי ישראל, שבחנה את הפערים בשנים 1982–2002⁽⁴⁾ מצאה כי חלה עלייה באי-השוויון ברוב האינדיקטורים וכן במספר העניים בפקטור של 2.5–2.7. הממצאים אושרו בדוח השנתי על עוני ופוערי שכר שפרסם המוסד לביטוח לאומי ב-2006, ואשר הצביע על מגמה מתמשכת של עלייה בשיעור העוני בקרב ילדים ועל התרחבות הפער בין השכר הממוצע של משפחה הנמצאת מתחת לקו העוני לשכרה של משפחה הנמצאת מעליו (אנדבלד וכהן, 2007). בה בעת, מחקרים מצביעים כי ישנה פמיניזציה של העוני (שטייר ולוין, 2002). כלומר, נשים משלמות את המחיר הכבד ביותר על אי-השוויון הגדל – הכנסתן נמוכה יותר, שיעור האבטלה בקרבן גבוה יותר, ומחויבותן כאימהות מקשה עליהן להשתלב בשוק העבודה. נשים עומדות בראש מרבית המשפחות החד-הוריות, ולעיתים קרובות הן נזקקות לעזרתם של שירותי הרווחה ולקצבאות הביטוח הלאומי. חולשתן הכלכלית מעצימה את תלותן בגברים ובמוסדות.

ביטחון תזונתי הוא היבט נוסף לבחינת פערים חברתיים. המוסד לביטוח לאומי פיתח מדד לבחינת ביטחון תזונתי, שממנו עולה כי חל שיפור במצב הביטחון התזונתי ב-2016 בהשוואה למצב בשנים 2011 ו-2012. עם זאת, כמעט מחצית מהמשפחות שחווי-ביטחון תזונתי בעבר המשיכו לחוות אותו גם ב-2016. הדוח מציין שתופעת אי-הביטחון התזונתי מאפיינת לא רק משפחות החיות בעוני מרוד, אלא נצפית גם במשפחות שנמצאות מעט מתחת לקו העוני או אף מעט מעליו. יותר ממחצית הנפשות (55,3%) במשפחות שבהן ההורים בגיל העבודה, רבות מהן עם ילדים, חשופות ב-2016 לאי-ביטחון תזונתי. יתרה מזאת, יותר משליש (35,6%) ממקבלי הבטחת הכנסה מצויים במצב של אי-ביטחון תזונתי מתמשך. כותבי הדוח מסבירים כי קיצוץ בתקציב המזון נפוץ יותר מאי-תשלום שכר דירה, משום שבאחרון ישנה סכנה לאובדן מקום המגורים. ב-2016, המשפחות החד-הוריות הן אלה שסובלות מכך בשיעור הגבוה ביותר (36,7% – למעלה משליש), וכאמור, בראש המשפחות החד-הוריות עומדות לרוב נשים. שיעור המשפחות הערביות בישראל שסובלות מאי-ביטחון תזונתי (42,4%) גבוה במידה ניכרת בהשוואה לקבוצות אוכלוסייה אחרות (אנדבלד, הל, ברקלי וגוטליב, 2018).

מבט מגדרי אל אי-שוויון חברתי, תוך אימוץ הפרספקטיבה של הצטלבות של מיקומי שוליים, מלמד שהדיכוטומיה בין פרטי לציבורי מכוננת לא רק הבדלים בינאריים בין גברים לנשים, וגם לא רק בין שתי הקטגוריות, יהודים ופלסטינים אזרחי ישראל, אלא מייצרת קיטובים בתוך הקטגוריות המכלילות הללו, היינו, בין נשים יהודיות לפלסטיניות ובין גברים יהודים לפלסטינים. לא כל שכן, היא מתעלמת מקבוצות מגוונות של אנשים עם מוגבלויות. 'הניטרליות המגדרית' מייצרת אטימות, חוסר מודעות, ובמקרים רבים העברת האחריות מהמדינה, הזירה הציבורית, אל הזירה הפרטית, אל המשפחה.

(4). את דוח הוועדה המלא ראו כאן: <http://knesset.gov.il/mmm/doc.type=pdf&asp?doc=m00416>

החל מסוף שנות ה-80 של המאה העשרים מאומץ הקפיטליזם הניאו-ליברלי כתפיסה וכפרקטיקה במדיניות הכלכלית, וזו משנה את דמותה של מדינת הרווחה. נסיגת המדינה מאחריות חברתית מייצרת מרחבים של חוסר ביטחון לכלל החברה, אך לאי-ביטחון זה יש היבט מגדרי. הגנות הניתנות על ידי המדינה מצטמצמות, ונשים רבות הופכות להיות תלויות בגברים ובקצבאות הנמוכות שמספקת המדינה. הסובלות העיקריות הן נשים, יהודיות כערביות, הנמצאות במיקומי מעמד נמוך ואתנו-לאומיות שוליים. תלות זו מתרגמת בחיי היום-יום לעוני (בנימין, 2006). שוק העבודה מתבסס על התפיסה הרווחת של נשים כמשניות בפרנסת המשפחה, ומגייס אותן ככוח עבודה זול. ההפרטה והקמת חברות כוח אדם יצרו קטגוריה חדשה של 'עובדי קבלן'. מדיניות מדינתית זו מייצרת שוק עבודה מעורער. עובדות ועובדים נמצאים במצב מתמיד של זמניות, חלקיות משרה, עבודה לפי שעה, או לחילופין עומס יתר, שכר מינימום ואופנים אחרים של העסקה פוגענית. העסקה פוגענית מופעלת גם כלפי גברים, אך נשים עובדות שהן מזרחיות ממעמד נמוך, עולות מאתיופיה, עולות מחבר העמים ופלסטיניות אזרחיות ישראל, הן הנפגעות העיקריות (שם).

2. הבינאריות בין נשים וגברים מחוזקת באמצעות מרכזיותן של משפחה ומשפחתיות במורשת התרבותית של היהודים מזה, ושל הפלסטינים אזרחי ישראל מזה. לשתי האוכלוסיות מסורת פטריארכלית מושרשת. בישראל קיימת מגמה הפוכה מזו המתקיימת בעולם המערבי: בעוד שברוב מדינות המערב חשיבות המשפחה מתמעטת, מעמד המשפחה בחברה בישראל, הן היהודית והן הפלסטינית, עודו מרכזי (Fogiel-Bijaoui, 2002). מושם דגש תרבותי על המשפחה ועל ערכי המשפחה. משפחות בישראל, אפילו החילוניות שבהן, לרוב גדולות יותר מהמשפחות בחברות מערביות, שיעורי הגירושין נמוכים יותר (אם כי עולים עם השנים), רשת קשרי הדם רחבה יותר, ורבים מההסדרים התרבותיים והחוקיים מתייחסים למשפחה כמובנת מאליה.

מצד אחד, מרכזיות המשפחה זיכתה נשים בישראל בהישגים רבים שפמיניסטיות במדינות מערביות אחרות עדיין נאבקות להשיגן, דוגמת חופשת לידה בתשלום ומענק לידה, האיסור החוקי על פיטוריה של אישה שילדה, והבטחת זמינות מקום עבודתה בעת חזרתה מחופשת הלידה.⁽⁵⁾ מנגד, הישגים אלה דווקא מעמידים בפני הנשים מכשולים, בייחוד בשוק העבודה הנוכחי שהולך ונהיה מופרט יותר, שכן מעסיקים מעדיפים להימנע מהעסקת נשים בגיל הפריור. כיום, יותר מתמיד, מצופה מנשים להיכנס לשוק העבודה, אלא שהן מוצאות עצמן בקונפליקט מתמשך בין תפקידים סותרים, ונאלצות לעשות מאמצים בלתי נלאים כדי לגשר על הפער בין הציפייה שיתפקדו כשוות בשוק העבודה, ייקחו חלק בנטל פרנסת המשפחה, ובה בעת יגשימו את תפקידיהן המשפחתיים-ביתיים.

תמונת מצב זו משקפת תהליכים בחברה היהודית והערבית כאחד, כאשר

(5). על אף קיומו של החוק, אכיפתו חלקית. יתר על כן, ישנם יותר ויותר מקרים שבהם נשים אינן מועסקות אם מעסיקן חושש שהן עשויות להיכנס להיריון ולצאת לחופשת לידה.

בשתי החברות שיעור הנשים המשתתפות בשוק העבודה הולך וגדל עם השנים,⁽⁶⁾ אם כי עדיין קיים פער בין גברים לנשים ובין נשים יהודיות לערביות (שיעור השתתפותן של נשים יהודיות בשוק העבודה מגיע ל-59% למול 69% גברים, ובחברה הערבית 64% גברים למול 27% נשים).⁽⁷⁾ לאור הגידול בשיעור המשתתפות בשוק העבודה ראויה לתשומת לב העובדה שסיכויי נשים בשוק עבודה ניא-ליברלי למצוא מקומות עבודה קבועים ומכניסים פוחתים (בנימין, 2006). פגיעות העובדים בשוק עבודה מעורער מתגברת גם בקרב גברים, אך היא בולטת יותר בקרב נשים (צמרת-קרצ'ר, חזן, הרצוג, בסין, ברייר-גארב ובן אליהו, 2018) יותר נשים חוות פחות ביטחון כלכלי מגברים בחברה היהודית, כמו גם בפלסטינית, ובחברה הפלסטינית בכללה יותר מאשר בחברה היהודית. כתוצאה מכך גוברת תלותן בגברים מפרנסים, עם כל המשתמע מיחסי תלות ממוגדרים, הכוללים אלימות מינית, כלכלית ופיזית, אלימות באמצעות הילדים ואלימות נפשית (יכימוביץ-כהן, 2015).

3. החקיקה הנוגעת **במעמד האישי** היא גורם משעתק נוסף של העולם הבינארי. הדין האישי של העדות הדתיות השונות בישראל כפוף לשיטות פטריארכליות וחל על כל אזרחי ישראל. בהקשר של האזרחים היהודים, הדפוס הפטריארכלי זוכה לתמיכה ולשעתוק בהסדרים פוליטיים וחוקתיים שאינם מפרידים בין דת ומדינה, ובמיוחד בהפקעה של מרבית סמכויות המדינה לטובת הרשויות הדתיות בסוגיות הנוגעות לחוקי האישות והנישואים. הישג זה נעוץ בהסדרי הסטטוס קוו (Liebman & Don-Yehiya, 1984: 31–40).⁽⁸⁾ בפועל, הישג זה משמש כלי להבטחת יהדותה של המדינה. באוכלוסייה היהודית החילונית הובנת ההתנגדות למונופול של הגופים הדתיים במושגים של מאבק להפרדה בין דת ומדינה, ובכלל זה גם התנגדות לאי-שוויון מגדרי המעוון עמוק בתפיסות דתיות פטריארכליות. אולם ההקצנה בעמדות לאומיות המתרחשת במפנה המאה ה-20 בקרב האוכלוסייה היהודית, שהגיעה לשיאה בחקיקת חוק הלאום (2018), הופכת את אימוץ העמדות הדתיות לגורם תומך ומעודד של המגדור ושל הבחנה בין גברים ונשים, ומצטרפת לשורה שלמה של תהליכי הפרדה והדרה מגדרית המחלחלים לתחומי חיים שונים (מזרחי סימון, 2015; תירוש, 2019).

בה בעת, קביעת המעמד האישי של האזרחים הפלסטינים המשיכה אף היא את המסורת המשפטית המנדטורית, והקנתה ל-14 עדות סמכות משפטית משלהן. אלא שבהקשר הפלסטיני, זהו כמעט התחום היחיד שבו קיימת אוטונומיה תרבותית וכן הבטחת אי-התערבות של המדינה. לכאורה, זהו הסדר ליברלי-דמוקרטי, אלא שהנורמה הדתית היא עצמה פטריארכלית, כך שרעיון הרב-תרבותיות, שנתפס כרעיון מתקדם ופתוח לשונות, נעשה

(6). על מגמות בשיעור השתתפות הנשים הערביות בשוק העבודה ראו: <http://economy.gov.il/Research/Documents/nashim-arviot.pdf>

(7). מדד המגדר 2018 – <https://genderindex.vanleer.org.il/>
(8). הרצוג (2015) טוענת שהסדר זה נעוץ כבר בהסדרים של שנות ה-20 של המאה הקודמת, בעת מיסוד הישוב היהודי המאוורג. נשים זכו במאבקן לזכות בחירה, אך בה בעת מוסדה הרבנות הראשית וניתן לה המונופול לקביעת מעמד אישי. משמע, ביד אחת ניתן השוויון המגדרי וביד השנייה – נלקח.

לעיתים על חשבון זכויותיהן של נשים (Karayanni, 2006).⁽⁹⁾ ראוי לציין שבצד התחזקות תפיסות דתיות בקרב האוכלוסייה היהודית מתקיימת תופעה דומה בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, והיא מתרחשת לא רק בקרב התנועה האסלאמית אלא גם בקבוצות רחבות יותר. התחזקות זו מחברת בין דת ולאום. בשתי החברות, כפי שמעידים מחקרים רבים, נשים נתפסות כמסמנות את גבולות הקולקטיב (Yuval-Davis, 1997). בסדרי יום לאומיים, לא אחת הנשים הן אלו שנדרשות לווייתור על זכויותיהן לטובת מה שמוגדר טובת הכלל – הלאום.

4. לבסוף, אולי החזק מכל המנגנונים, הוא הקונפליקט הישראלי-פלסטיני המתמשך. באופן פרדוקסלי, המדינה, שתפקידה לקיים את הביטחון, יוצרת אי-ביטחון מתמשך. אף שהמדינה מדברת בלשון 'אוניברסלית', בפועל היא מזוהה עם עולם הגברים וגבריות. בשיח היהודי מתמסדת תפיסת **איום ביטחוני מבחץ** כמובנת מאליה, והיא המחזקת את התפיסה המגדרית הבינארית. מצד אחד, הדבר מוביל לדומיננטיות של הצבא, של הצבאיות ושל התרבות הגברית, ומנגד – להאדרה של משפחה ומשפחתיות (הרצוג, 2003).

הדגש על ביטחון ועל מיליטריזם נהיה למרכיב מרכזי במדיניות של המדינה ובתרבות הפוליטית בישראל. אתוס הביטחון הופך למנגנון רב-עוצמה להדרת נשים ומיעוט לאומי (אלחאג' ובן-אליעזר, 2003). עליונותה של החשיבה הביטחונית מחזקת לא רק את החשיבה הגברית, אלא גם את המבנה הפטריארכלי של המדינה. היא כרוכה בשכפול חלוקת התפקידים המסורתית: הצבא והמיליטריזם מגדירים את תפקידיו הגבריים ואת זהותו הגברית של הגבר היהודי, ואף מקנים לגיטימציה למעמד המועדף שניתן לגברים, ואילו הבית והביתיות הם מנת חלקן של הנשים. תפיסה זו מחזקת את מיקום הנשים כשוליות בשוק העבודה ובפוליטיקה.

כך למשל, המרדף אחר אנשי צבא לראשות מפלגות מטשטש הבדלים בין חשיבה דמוקרטית אזרחית לבין חשיבה צבאית היררכית. הצבא אינו רק ארגון בעל חלוקת עבודה ממוגדרת, אלא הוא גם מייצר תרבות גברית החורגת מעבר לגבולות הארגון עצמו (Herzog, 2019; Sasson-Levy, 2003), הוא מעצב דפוסי חשיבה על בסיס החשיבה הצבאית. אלה הופכים לחלק בלתי נפרד בריבוד החברתי בישראל (Kimmerling, 1993). הצבא במחקר במפנה המאה ה-20 אינו נתפס כאחיד במבנהו ובתהליכי המגדור המתקיימים, והמחקרים מעידים על יחסי מגדר משתנים ובלתי ליניאריים. קובץ המאמרים "מגדר בבסיס" מציע תמונה מורכבת לא בינארית של גברים לעומת נשים (ששון-לוי ולומסקי-פדר, 2018). עם זאת, לא ניתן להתעלם מהעובדה שהאלימות הצבאית, אשר לכאורה מכוונת רק כלפי האויב החיצוני, הופכת בפועל חלק מרכזי בתרבות הארגונית של הצבא, מחלחלת גם אל הארגון עצמו, ויש לה השכלות משמעותיות גם מחוץ לצבא (שם).

(9). דיון מעמיק בסוגיה זו מציע, כמובן, תמונת עולם מורכבת יותר, אך הטענה בדבר המונופול שהוענק על ידי המדינה לבתי הדין הדתיים, שבעיקרם הם פטריארכליים, מוסכמת, והדיון הוא רק בסדקים שבהם מתחולל שינוי. ראו: יוזבק וקוזמא, 2017.

בסדר היום הפוליטי, הסכסוך הישראלי-פלסטיני גובר תמיד על סוגיות אחרות. למשל, בחירות 2013, שנערכו כאשר ברקע הייתה המחאה החברתית של קיץ 2011. אלא שהממצאים של סקרי הבחירות, כמו גם תוצאות הבחירות, מלמדים שהסכסוך הישראלי פלסטיני האפיל פעם נוספת על כל נושא אחר (שמיר, 2015: 19).

התפיסה הממוגדרת המבדילה בין תפקידי הגברים לתפקידי הנשים מועצמת לנוכח האיום הביטחוני מבחוץ. מצופה מהאישה שתתמוך בגבר המשרת בצבא בעודה ממלאת את תפקידיה בבית, ציפייה המתקיימת הן כאשר מדובר בבן-זוגה המשרת במילואים והן כאשר מדובר בבנה בעת שירות החובה שלו או במילואים. תפקידי האימהות נמתחים לפרקי זמן ארוכים יותר כאשר ישנם שלושה ילדים בבית.⁽¹⁰⁾ בתנאים של קונפליקט מתמשך הצבא נזקק לתמיכת החברה האזרחית ובמיוחד המשפחות. אחת הדוגמאות היא גיוס המשפחות לתמיכה בחיילים. מחקר שבחן את אופני התמיכה מצא שבאופן פרדוקסלי כניסת המשפחה לספירה הציבורית-הצבאית – שעתיקה את ההנחות הבסיסיות ביחס לאופייה של המשפחה, וחיזקה את התפיסות הרווחות שלפיהן אימהות עוסקות בעשייה הביתית-פרטית (בישול, כביסה לכן החייל), בעוד האבות, בפעילויותיהם ובאמירותיהם לִבְנֵים, מבטאים את הספירה הציבורית וציפיותיה (Herzog, 2004).

המדינה בדרכה מתערבת גם בסוגיית גודל המשפחה. קיים בישראל לחץ חברתי אדיר ביחס לפריון הנשים. השיח הדמוגרפי גייס את נושא הפריון לשימור אופייה היהודי של המדינה עם רוב דמוגרפי יהודי (Portugese, 1998). כבר בשנות החמישים המוקדמות נתפס שיעור הפריון הגבוה בקרב ערבים כאיום דמוגרפי על הרוב היהודי במדינה (מלמד, 2004). עם זאת, 'האיום הדמוגרפי' הפך לאובססיה בקרב מנהיגי ישראל רק לאחר שהמדינה כבשה את הגדה המערבית ואת רצועת עזה, ובכך הגדילה את מספר הפלסטינים החיים תחת שליטה ישראלית (Sofer, 2002; זוריק, 2008).⁽¹¹⁾ נשים נהיו השליחות הלאומיות במשימה הלאומית של לחימה באיום הדמוגרפי. השפעה זו ניכרת בעיקר בקרב הציבור הדתי-לאומי בהתנחלויות הגדה המערבית, שם עולה שיעור הנשים המשכילות שהן אימהות לשישה ילדים ומעלה. במקרה זה מתלכדות העמדות הדתיות והאידיאולוגיות, ובכך נשים אלה נבדלות מנשים דתיות-לאומיות בתוך תחומי 'הקו הירוק' (Herzog, 2006: 253–254). ישראל, באמצעות שירותי הרפואה הלאומיים שלה, היא המדינה שמשקיעה את הסכומים הגדולים ביותר בטכנולוגיית פריון: מספר טיפולי הפריון המוקצבים לאישה כמעט אינו מוגבל, גיל האישה גם הוא אינו מוגבל, ואין כל דרישה שתהיה במסגרת משפחתית

(10). ממוצע הילדים במשפחה הישראלית עומד זה זמן רב על שלושה, עם עליות וירידות קלות לאורך השנים.

שיעור הפריון הכולל בישראל בשנת 2015 היה 3.1, והוא מעמיד את ישראל בראש טבלת ה-OECD. <http://taubcenter.org.il/israels-exceptional-fertility-eng-ה>

(11). יש לציין ששיח האיום הדמוגרפי מכון גם לסוגיות אחרות, דוגמת הממד היהודי העדתי (מלמד, 2004) והממד הדמוקרטי. הממד הדמוקרטי מתייחס להתעצמות הדמוגרפית הן של הפלסטינים והן של החרדים. עם זאת, רחם האישה מגויס לכל אחת מהסוגיות המונעות על ידי שיח זה.

נורמטיבית (גולדין, 2008).⁽¹²⁾ מספר רב של ילדים מגביר את תלות האישה בגבר, מנציח את חלוקת התפקידים המסורתית שעל פיה האישה אחראית לגידול הילדים, ומעמיס נטל נוסף על נשים העובדות מחוץ לביתן. על אף ההשקעה הגדולה בקידום הפריון, המדינה מקציבה מעט משאבים לסיוע מוסדי שנועד לאפשר ילודה במשפחות שבהן שני ההורים עובדים מחוץ לבית, דוגמת מעונות-יום, יום לימודים ארוך או החזרי מס למשפחות שמעסיקות שמרטפים. אחת התופעות המעניינות היא שדווקא בחברה הפלסטינית בישראל ניכרת ירידה בגודל המשפחות (גרא, 2013), תופעה העולה בקנה אחד עם צמיחת המעמד הבינוני והעלייה הדרמטית בהשכלת נשים.⁽¹³⁾

גוטוויין (2004) מקיש על קשר בין השחיקה של כל היבטי מדינת הרווחה ובין הכיבוש. הוא מניח שההפרטה והכיבוש הם רכיבים משלימים במדיניות ימנית. מרבית ממשלות ישראל מאז שנות ה-90 של המאה ה-20 קידמו את הפרטת מדינת הרווחה, אך מדינת הרווחה האוניברסאלית שפורקה בישראל ממשיכה להתקיים על בסיס מגזרי בשטחים: הטבות היתר בתחומי הדיור, החינוך, הבריאות, המיסוי והתשתיות מעבר ל'קו הירוק' הפכו למנגנון פיצוי למעמדות הנמוכים המתגוררים שם על הנזק שנגרם בשל הפרטת השירותים החברתיים בישראל, והם שעודדו את תנועת ההגירה לשטחים ואת ביסוס ההתיישבות שם.

הכיבוש הממושך מחייב השקעה של משאבים כלכליים נרחבים. אומנם העלויות והמורדות בכלכלה הישראלית אינם תוצר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני בלבד, אולם אין ספק שהכלכלה מושפעת מהתהפוכות הביטחוניות ומההשקעה בבנייה בהתנחלויות, בסלילת כבישי גישה להתנחלויות הללו, במכשול ההפרדה, בתחזוקת המחסומים ובשליטה בשטחים הכבושים (Hever, 2010). סבירסקי (2008) הציע לאמוד את הנטל הכלכלי-ביטחוני ביחס לעלויות החברתיות ארוכות-הטווח וקצרות-הטווח – למשל, ביחס להשקעה בחינוך, בבריאות, בביטוח הלאומי ובמניעת אי-השוויון. לשחיקת ההשקעה החברתית השפעה כפולה: היא פוגעת בביטחון הקיומי ובאיכות החיים של פרטים ומשפיעה גם על הסולידריות החברתית.

ששון-לוי ומשגב (2017) מדגישים שהשפעתם המתחזקת של השיח הניאו-ליברלי והשיח הניאו-קולוניאלי במפנה המאה העשרים, בצידו של שיח לאומי דומיננטי, חורגת ממשילות בתחום הכלכלי והפוליטי, והם מייצרים סובייקטים חדשים ודפוסי אזרחות חדשים בכלל ומגדריים בפרט.

מחירי החיים היומיומיים תחת סכסוך מתמשך

סכסוכים אלימים משפיעים על חייהם של כלל האנשים, אך הם משפיעים באופן ניכר יותר על נשים. בוועידה הבין-לאומית הרביעית לנשים בבייג'ין (1995) שמה תנועת הנשים על סדר יומה את סוגיית ההשפעה השלילית של סכסוכים אלימים על חייהן של נשים. בשנות ה-2000 החלו לפעול

(12). נשים רווקות, זוגות חד-מיניים וזוגות שאינם נשואים זכאים אף הם לטיפולי פרייון.
(13). ראו למשל, <https://promotions.themarker.com/promotions-page/product>

בישראל תנועות נשים למגדור השיח על הסכסוך הישראלי-פלסטיני, תוך הפניית תשומת לב הציבור להשפעת הסכסוך האלים על קבוצות נשים ממעמדות שונים ועל קבוצות אתניות ולאומיות שונות.

מחקרים ברחבי העולם מלמדים שמצבן של נשים מחמיר במיוחד בתקופות של אלימות פוליטית גוברת. בנסיבות שכאלה, המצב הכלכלי מתדרדר באופן כללי, ובקרב נשים במיוחד, וההידרדרות הולכת יד ביד עם עלייה בשיעור האלימות המינית. במאמר שכתרתו "עדות אילמת" בחנו זק"ש, סער ואהרוני (2005) תופעה זו בהקשר של הכיבוש. במחקר שערכו בשנים 2004–2005 השתתפו 522 אזרחיות ישראל, יהודיות ופלסטיניות, ובהן קבוצה קטנה של נשים מהתנחלויות בגדה המערבית. המחקר בחן את החשיפה לאלימות פוליטית במהלך תקופת פיגועי הטרור ופעולות התגמול עליהן, ואת השפעתה על נשים; את הקשר בין חשיפת הנשים לאלימות פוליטית ובין אלימות בעלת אופי ממוגדר; וכן את השפעת הקונפליקט על מצבן הכלכלי של הנשים, על בריאותן ורווחתן, ועל בקשות העזרה והסיוע שהגישו. מחקרן מתמקד ברגעי שיא באלימות, אך ממציאו משמשים זכוכית מגדלת לבחינת הקשר שבין חשיפה לאלימות ומעמד האישה ופגיעותה.

עוני מגביר את החשיפה לאלימות פוליטית. לעניים ישנה פחות יכולת 'לרכוש' ביטחון בעת איום מבחוץ. לדוגמה, אין ברשותם מכונות פרטיות, ולכן הם פגיעים יותר בעת פיגועים בתחבורה הציבורית; הם גרים בתנאי דיור ירודים, ולכן יש להם פחות גישה לחללים מוגנים בעת מתקפת טילים. זאת ועוד, הם חשופים יותר לשכול, שכן לגברים מקבוצות שוליות ייצוג יתר בקרב הנפגעים וההרוגים. אזורים מוכי עוני, דוגמת שדרות וקריית שמונה, סובלים מרמות טרור גבוהות יותר מאזורים מבוססים (זק"ש ואחרים, 2005, 13–14). בשנת 2016 טרם היה בשדרות ובאופקים מיגון בכל הבתים, ב-2018 כבר היו חדרי ביטחון, אבל בבתי מרובי דיירים ובבתים ישנים, שבהם עשויה הייתה להיות הרגשת ביטחון טובה יותר במקלטים, "המקלט קטן. אם כל מי שבבניין יישן כאן הלילה, אז זה יהיה בעמידה", הסביר אחד התושבים.⁽¹⁴⁾ בפזורה הבדואית כלל לא היו אמצעי מיגון.

במקביל לירידה בביטחון האישי כתולדה ישירה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, חלה עלייה במספר הדיווחים על אלימות בתוך המשפחה. כאשר אנשים עוברים מהשירות הצבאי לחיים האזרחיים קיימת הסכנה ש'שכפלו' את האלימות כנגד הנשים בבית (שם: 16). בשנים 2000–2003 חלה עלייה של 57% במספר הבקשות לצווי הרחקה בשל אלימות בתוך המשפחה. מספר כתבי האישום שהוגשו ב-2003 נגד גברים שנחשדו בתקיפת בת-זוגם גדל בפקטור של 2.3 ביחס ל-1999. עלייה זו חופפת לתקופת שיא האלימות של האינתיפאדה השנייה.

אי-אפשר להפריד בין החיים בצל הסכסוך המתמשך ובין אלימות מגדרית ומינית. במהלך שנות האינתיפאדה השנייה חלה עלייה במספר המבקשים מהרשויות מידע, סיוע נפשי וייעוץ משפטי הקשורים לניצול מיני ונפשי

(14) <https://www.davar1.co.il/158636/>

(זק"ש ואחרים, 2015: 19).

פעולות הטרור והתפיסה של איום מתמשך של פיגועים יצרו תפקיד חדש של מאבטחים וכן מערך של חברות אבטחה, שמשמעם החזקה של נשק ברישיון. הנתונים מלמדים כי מפרוץ האינתיפאדה השנייה בספטמבר 2000 ועד 2013 נרצחו 38 נשים בנשק קל על ידי בני-זוג; ב-18 מהמקרים הללו היה לרוצחים רישיון לכלי הרצח, בכללם נשק משטרתי או צבאי, או נשק בבעלותם של בני-זוג או של חברי משפחה שהיו מועסקים כמאבטחים! מאז ועד אפריל 2013 נרצחו לפחות עוד 30 קורבנות מנשק שהוחזק בידי מאבטחים.⁽¹⁵⁾ ההתעוררות לבדיקת היקף התופעה ולעצירתה צמחה מתוך התארגנות קואליציה של ארגוני נשים ושל ארגוני זכויות אדם שהקימו את פרויקט 'האקדח על השולחן במטבח'. מהלך זה, שביקש לעצור את השימוש בנשק האבטחה למטרות שאינו מיועד להן על ידי חוב הפקדת הנשק בחברות לאחר סיום המשמרת, נעצר על ידי שר הפנים ארן בתואנה שהמצב הביטחוני לא מאפשר זאת, וההיתר להחזיק נשק אף הורחב.⁽¹⁶⁾ בדצמבר 2018 הוגשה עתירה לבג"ץ על ידי ארגוני נשים, שבה נטען כי "ההרחבה המסיבית של הזכאות לרישיון נשק אזרחי היא מהלך בלתי סביר באופן קיצוני שמהווה סכנה של ממש לשלום הציבור ולביטחון, במיוחד לחיי נשים". לפי השוואה בין-לאומית שמוצגת בעתירה, כ-40% מתוך כלל מקרי הרצח בישראל מבוצעים באמצעות כלי ירייה, לעומת כ-28% בממוצע במדינות ה-OECD.⁽¹⁷⁾ כמו כן, הנתונים שהובאו מלמדים שבשלוש השנים (2014-2016) שבהן יושמה ההחלטה על איסור החזקת נשק אבטחה בבית, לא היה אף מקרה של רצח במרחב הביתי.

מדוח שפורסם על ידי פרויקט 'האקדח על השולחן המטבח' (מזלי, חכלילי, בן-נתן ולובצקי, 2017) עולה שאין מקור נתונים אחד ברור שניתן להסתמך עליו באשר להיקף הנשק המצוי בידי ארגונים אזרחיים שונים. ההערכה היא שב-1993 היו רשומים 290,000 כלי נשק אזרחיים, מתוכם כ-160,000 כלי נשק פרטיים, ועוד 130,000 ששייכים לארגוני אבטחה. ב-2013 הגיע מספר כלי הירי האזרחיים ל-309,000. למרות הכרזות על הצורך בצמצום כלי הנשק בשל מספרם ההולך וגדל של קורבנות, כולל קורבנות מנשק של חברות אבטחה, לא חל שינוי.

כ-75% מהמאבטחים מגיעים משכבות חברתיות מוחלשות, והם מועסקים בתנאי עבודה גרועים – גורמים המשפיעים על התנהגות אלימה.

הגברת תחושת הביטחון במרחב הציבורי (שליטה יעילה בשטחים) מגבירה את תחושת אי-הביטחון במרחב הפרטי.

הצורך בשליטה מתמדת במרחב הציבורי קשורה, בין היתר, לשירות המילואים הצבאי, שגובה מחיר כלכלי ואישי, שכן הוא מביא את האלימות הממוסדת מהשטחים אל תוך הבית (רוב הנשים שנרצחו נהרגו בידי גברים שברשותם היה

⁽¹⁵⁾ <https://www.haaretz.co.il/news/law/1.1977853>.

⁽¹⁶⁾ <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5417844,00.htm>.

⁽¹⁷⁾ <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5417844,00.htm>.

נשק מורשה). באופן פרדוקסאלי, אבטחת המרחב הציבורי פוגעת בביטחונם האישי של האזרחים (אצבע קלה על ההדק במריבות אזרחיות). פגיעה זו נוגעת בעיקר לנשים (זק"ש ואחרים, 2005: 20–21), אבל פוגעת גם בגברים הנרצחים בנשק מאבטחים (מזלי ואחרות, 2017). הנתונים לעיל ממחישים שלא ניתן להפריד את תפיסת הביטחון הלאומי מהביטחון האישי, שכן קיים קשר בין אלימות פוליטית, אלימות חברתית ומגדר.

לסכסוך המתמשך השפעה ניכרת על תחושת הביטחון האישי, במיוחד לנוכח מתקפות הטרור, פעולות האיבה, האירועים בעוטף עזה וגם טראומות בשירות הצבאי. זומר ובלייך (2005) מדווחים שיותר מחצי מיליון ישראלים סובלים מהפרעה פוסט-טראומתית, שגורמת למצוקה נפשית ולתפקוד לקוי. סף הפגיעות לטראומה גבוה בקרב מהגרים מרוסיה, בקרב ערבים ישראלים ובקרב האוכלוסייה הפחות משכילה. הם מסיקים שההסבר לכך נובע מכך שלרשותן של קבוצות מוחלשות או מוכפפות יש משאבים מוגבלים להתמודדות עם איומים אישיים נגדם ביחס למשאבים המוקצים לתחומים אחרים (שם). משמע, הפער בין הקבוצות החזקות והמוחלשות אינו מוגבל לפערי הכנסה, אלא מתגלם גם במצוקתם ובעמידותם הרגשית. יתר על כן, החוקרים טוענים ששיעור הנשים הסובלות מתסמונת פוסט-טראומתית גדול משיעור הגברים.

ממצאים אלה מלמדים שאדם אינו חייב להיות מעורב במישרין באירוע טרור על מנת לחוות פוסט-טראומה. פגיעות טראומה משמען תשלום מחיר אישי כבד וכן מחיר קולקטיבי. על פי בלייך, יושב ראש ועדת ההיגוי של נט"ל: "ההיצמדות לעמדה פסיכולוגית של מצור ('תסמונת מצדה') ולתפיסת הקורבן המאויים, מקבעת את התודעה שלנו באופן סטריאוטיפי ומקשה עלינו את הגמישות הנדרשת על מנת ליזום, לאתר ולהגיב להזדמנויות של אופק אחר באזורינו. מודעות לתהליכים אלה הינה חיונית לצורך הידלוג בחברה הישראלית ולניווט דרכה במים הסוערים של המלחמות הקיומיות הנכפות עלינו".⁽¹⁸⁾ ב-1998 הוקם 'נט"ל', מרכז הטרואמה הישראלי לקורבנות טרור ומלחמה, כדי לספק תמיכה למי שנפגעו במלחמות ישראל ובפעולות טרור, ובאירועים מלחיצים וטראומטיים אחרים המתרחשים נוכח הסכסוך הישראלי-ערבי.

ביטחון אישי ואנושי – הגדרה מחודשת של פרדיגמת הביטחון

הדיון לעיל מאיר מרחבי חיים שונים של היעדר ביטחון חברתי ואישי, שהם תוצר ישיר או עקיף של המפגש בין מדיניות ניא-ליברלית לבין ניא-קולוניאליזם, המצטלב עם מרכזיות הסכסוך הישראלי-פלסטיני. אף שהדיון לא עסק בכל התופעות, יש בו די נתונים המחייבים חשיבה מחודשת. תיאור התופעות השונות רומז על קיום ניצנים של התפתחות

⁽¹⁸⁾. <http://www.natal.org.il/?CategoryID=392>.

פרדיגמה חלופית המציבה בני אדם בלב השיח. בעולם כבר ישנם לא מעט פיתוחים של פרדיגמת ביטחון המעבירה את הזרקור לאי-ביטחון אישי וחברתי, עוני ואבטלה, פשיעה, איכות הסביבה, אי-שוויון כלכלי, מגדרי ולאומי, אי-מתן זכויות לנטולי אזרחות ועוד (Hamber et al., 2006). כל אלה הם גורמים מיידיים התורמים לחוסר הביטחון הקיצוני שחווים חלקים באוכלוסייה, ונשים הן הפגיעות שבהם. הדגשת אי-הביטחון מערערת על הבחנות קיימות בין חברתי לפוליטי ובין האישי לציבורי.

מרכזיות השיח הביטחוני-לאומי מערפלת את היעדר הביטחון האישי והמגדרי. "חוסן וביטחון למי?" שואל נייר עמדה של ארגון "אשה לאשה" וקואליציית נשים לשלום (נגה, 2006), ומסביר ש"אלימות על רקע מגדרי היא אלימות כלפי נשים בשל היותנו נשים (בכלל זה אלימות שאינה באה לידי ביטוי באופן מיני). בפועל הזכות להגנה מגדרית אינה מוכרת ואינה מעוגנת לא בנורמות חברתיות ולא בחוק" (שם: 7). באופן מסורתי מצופה שהגברים יהיו אחראים לביטחון הנשים ולרווחתן הכללית, אלא שהגדרה צרה הזו מנציחה את תלות הנשים בגברים ומונעת את ניסוחה של מדיניות רשמית להבטחת ביטחון מגדרי לנשים כנשים. קיומם של זנות, פורנוגרפיה, וסחר בנשים אלה הם דוגמאות נוספות לאי-ביטחון של נשים, שכמעט שלא נעשה ניסיון להתמודד איתו.

הגם שסוגי האלימות המינית הללו אינם בהכרח פועל יוצא של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ההתעלמות מהם נובעת מהתפיסה הרווחת המגדירה ביטחון לאומי כמושג המוגבל להגנה מאיומים חיצוניים, והיא מוציאה מסדר היום את הביטחון האישי על היבטיו המגדריים. היעדר החקיקה הנוחצה ואי-אכיפת החוקים הקיימים העוסקים בביטחונם של אזרחים בכלל ושל נשים בפרט, היעדר הקצאה תקציבית להתמודדות עם סוגיות אי-הביטחון האישי או אי-מימוש תקציבים שהובטחו, כל אלה מעידים על נסיגת המדינה ממחויבויות חברתיות ועל הפרטת האחריות החברתית. לחלל זה נכנסה החברה האזרחית. קריסתה של מדינת הרווחה, התעצמותם של תהליכי ההפרטה ועליית כוחם של ארגוני המגזר השלישי קשורים זה בזה בקשר הדוק.

ארגוני החברה האזרחית, שבעבר כונו 'המגזר השלישי', זוכים במפנה המאה ה-21 לדיון אקדמי וציבורי נרחב בפורומים שונים (ראו למשל, לימור, 2010; שמיד, 2015; ג'מאל, 2017), ולא כאן המקום לדון בנושא זה. עם זאת, ראוי לציין כי מה שמאפיין מרחב ארגוני זה הוא מגוון מבחינת עולמות התוכן, אך גם אופני התארגנותו וקשריהם עם המדינה. המשותף לכל הארגונים הוא התביעה לזכויות חברתיות ולביטחון אישי וחברתי, להשמעת קולם ולשמירת זכויותיהם של כל מי שנחקק לשוליים, וחיפוש אחר אסטרטגיות חדשות להתמודדות עם היעדר ביטחון בגילויי השונים. במובן זה, החברה האזרחית היא שדה להעמקת המשמעות ולמימוש של האזרחות הדמוקרטית. המדינה מצידה יוצרת שיתופי פעולה עם ארגוני חברה אזרחית כחלק מתהליך ההפרטה, אך בה בעת יש לכך השלכות – ארגונים התלויים במימון ממסדי נוטים לאבד את עצמאותם ולהיות יותר קונפורמיים כדי להמשיך לקבל מימון (Almog-Bar & Schmid, 2014), או לחילופין, התדלדלות של תמיכת המדינה או החלפה של שותפיה כחלק ממדיניות המרכזים. לא אחת התוצאה היא אי-יציבות ואי-רציפות תעסוקתית

ושכר נמוך, אשר הופכים ארגונים אלה לשותפים ליצירת אי-שוויון תעסוקתי, ובד בבד גם לפגיעה במקבלי ובמקבלות השירותים (ראו למשל, כץ ויוגב-קרון, 2015). בהקשר זה מראה אורלי בנימין (2015) כיצד תופעות אלה הן ממוגדרות. הצמיחה של ארגוני סגור ושמירה על זכויות של מיעוטים שונים נתקלת בחקיקה מגבילה, עד כדי ניסיונות להוצאתם מחוץ לחוק.

למגוון הפעילות האזרחית נוספה תפיסה של דור רביעי של ארגוני החברה האזרחית, המציע דפוס ארגון חדש: עסק חברתי (גדרון, 2018) המשלב בין יוזמות עסקיות ומחויבות חברתית.

המלצות למדיניות הצומחת מהשדה

נוכח הדיון לעיל אני מבקשת להסיט את המבט אל מספר זירות ודרכים שבהן נעשים ניסיונות להבנות מחדש את מושג הביטחון ולמקמו בשדה הביטחון האישי והאנושי, תוך הבאת המבט המגדרי והכללת עולמן של נשים. בדיון בהמשך מובאות דוגמאות מגוונות שמהן ניתן ללמוד ולהמליץ על דפוסי עבודה אפשריים.

מבחינה אנליטית אפשר להתייחס לשני סוגי ארגונים. האחד, ארגונים שונים העוסקים בקידום ביטחון לנשים מתוך הכרה שההסדרים הדומיננטיים אינם רגישי מגדר, ובמקרים רבים הם אף פוגעים בנשים. השני, ארגונים העוסקים במובהק בקשר שבין ביטחון לאומי לבין ביטחון אישי. בפועל יש לא מעט הכלאות וכן שיתופי פעולה אד הוק בין ארגונים משני הסוגים בנושאים שמאפשרים הסכמה משותפת.

ההפרטה הכלכלית, המפקירה קבוצות מוחלשות (הפער הכלכלי-מעמדי בישראל הוא מן הגבוהים בעולם), מתרחשת גם בזירה של זכויות חברתיות ושל ביטחון אישי. לחלל זה נכנסים ארגונים אזרחיים רבים, וכאן אני מבקשת להצביע על אלה הנושאים עימם מבט מגדרי. עם ארגונים אלה נמנים ארגונים לזכויות אדם, ארגונים רבים שעוסקים בזכויות עובדים וכאלה המתמקדים בזכויות נשים עובדות, מרכזי סיוע לנפגעות ונפגעי אלימות מינית הפועלים במקומות שונים בארץ, כולל בחברה הערבית וגם בקרב חרדים, כגון, תהל – מרכז הסיוע לנשים וילדים דתיים נפגעות ונפגעי תקיפה מינית. תמורה – המרכז המשפטי למניעת אפליה ואלימות כלכלית למען אוכלוסיות מוחלשות ומשותקות בחברה על בסיס מרכיבי זהות כגון מגדר, מיניות ואתניות – היא דוגמה למשמעותה של הטמעת חשיבה מגדרית באמצעות המשפט. כזהו גם ארגון "איתן מעפי" – משפטיניות למען צדק חברתי, אם כי הוא מציג מודל נוסף – ארגון של משפטיניות יהודיות ופלסטיניות אזרחיות ישראל. מטרתו היא לקדם משפט שיכלול את זוויות המבט הייחודיות של נשים ממיקומים חברתיים מגוונים כדי להבטיח להן נגישות מלאה למימוש זכויותיהן: "כחלק מחזונה העמותה פועלת לקידום שיח מגדרי רב-תרבותי בקרב קהילות בישראל מזהויות מגוונות של נשים פלסטיניות, חרדיות, יוצאות אתיופיה, דוברות רוסית ובתחומי העסקה רבים".⁽¹⁹⁾

334=id_page?/il.org.itach.www//:http (19)

מספר הארגונים העוסקים ישירות בסוגיה של השפעת הסכסוך על ההסדרים המגדריים בחברה קטן יותר. אחד הארגונים העומדים בחזית ניסיון זה הוא "אשה לאשה", מרכז פמיניסטי בחיפה, שבו נשים יהודיות ופלסטיניות אזרחיות ישראל פועלות יחד. במסגרת פעילותיו נערכו כמה מחקרים שכללו גם נשים יהודיות וגם נשים פלסטיניות בישראל ובשטחים (זק"ש, סער ואהרונים, 2005), וכן מחקרים שהתמקדו בנשים הפלסטיניות (דעיף, 2007).

קואליציות אד הוק

דפוס הפעילות של יצירת קואליציות אד הוק הולך ומתרחב, וטרם זכה לתיעוד מלא וגם לא לעיון מחקרי מספק. נושאי ההתארגנות מגוונים, וכל ארגון מקיים את סדר היום שלו ואת האוטונומיה שלו. אך לכולם מכנה משותף – קידום שוויון מגדרי וחברתי, תוך שימת דגש על הגדרה מחודשת של ביטחון חברתי, שסביבה מתארגן שיתוף הפעולה.

בהקשר זה ראוי לחזור ולציין את 'האקדח על שולחן המטבח', קואליציה ששותפים לה 15 ארגונים.⁽²⁰⁾ יוזמות הארגון קושרות בין סוגיית הסכסוך והשימוש הרחב בנשק המוחזק ברישיון, אולם עיון ברשימת הארגונים מלמד שלא כל הארגונים עוסקים בסכסוך, אך עניינם בפיקוח על החזקת נשק ומניעת אלימות מאפשר להם להיות חלק מהקואליציה. זוהי אסטרטגיה של שיתופי פעולה אד הוק, והיא אחת הדרכים המוצעות לקידום פעילות פמיניסטית למרות חילוקי דעות (הרצוג, 2006).

דוגמה נוספת היא קואליציית "מקומיות 2018" להכללת נשים במועצות מקומיות ובראשות רשויות מקומיות. לקואליציה זו חברו ארגוני חברה אזרחית מגוונים שעודדו נשים מקבוצות אוכלוסייה שונות ובשונים בכל הארץ להתמודד בבחירות. שיתוף פעולה זה נתמך לא רק על ידי ארגוני נשים, אלא גם על ידי ארגוני זכויות שבראשם עמדו גברים.

בתאריך 4.12.2018 התקיימה לראשונה שביתת נשים ביום זעם לנוכח שנה שבמהלכה נרצחו 24 נשים. קואליציה של 50 ארגוני נשים וחברה אזרחית התארגנו למחאה ולשביתת נשים שכונו על ידם 'מצב חירום'. בדיון אי-אמון בממשלה שהתקיים בכנסת יום קודם לשביתה ולהפגנות רחבות ההיקף בכל הארץ נעדרו כל חברי הקואליציה.⁽²¹⁾ זהו שיעור מאלף שעליו עוד להיחקר בהקשר של הגדרה מחודשת של ביטחון.

קואליציית הארגונים לכתובת תוכנית פעולה ברוח החלטת האו"ם 1325 היא דוגמה לניסיון להטמיע חשיבה מגדרית בתהליכי קבלת החלטות ברמה הלאומית. שלושה ארגונים הובילו את הקואליציה: "איתך מעפי

(20) 12. הארגונים החברים בקואליציית 'האקדח על שולחן המטבח' הם: אשה לאשה – מרכז פמיניסטי; שדולת הנשים בישראל; איתך מעפי – משפטניות למען צדק חברתי; האגודה לזכויות האזרח; הכעקתה; ל.א. לאלימות נגד נשים; מרכז תמורה; נגה – המרכז לזכויות נפגעי עבירה; נשים לגופן; פסיכואקטיב – אנשי ונשות בריאות הנפש למען זכויות אדם; פרופיל חדש; קואליציית נשים לשלום; רופאים לזכויות אדם; פוליטיקלי קורא; ועמותת 'כולן'.
(21) <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5419239,00.html>

– משפטניות למען צדק חברתי” (ראו פירוט לעיל), “שוות” – המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית במכון ון ליר, ו”אג’נדה” – המרכז הישראלי לאסטרטגיה תקשורתית (היום שינה את שמו ל”אנו”). מרכז “שוות” קם מתוך מחויבות לרעיון ההטמעה של חשיבה מגדרית כאסטרטגיה כוללת לקידום מעמדן הדמוקרטי והאזרחי של נשים מקבוצות שונות. “שוות” שם לו למטרה להפוך את המושגים של שוויון מגדרי לחלק בלתי נפרד מהחשיבה ומהפעולה של קובעי המדיניות והמתכננים בכל תחומי החיים. למען הגילוי הנאות יש לציין כי בראש המרכז עומדות חברת הכנסת לשעבר נעמי חזן וכותבת מסמך זה, חנה הרצוג, שתיהן פמיניסטיות ופעילות שמאל. אומנם “אג’נדה” כארגון לא הגדיר את עצמו כארגון פמיניסטי או כארגון לוחם לשלום, אבל בראשו עמדה ענת סרגוסטי, עיתונאית מחויבת לקידום שוויון מגדרי בכל התחומים, לוחמת להגדרה מחודשת של נושא ביטחון המדינה ולקידום, שילוב וחזוק קבוצות מיעוטים בחברה בישראל.⁽²²⁾

במהלך כשנה, מסוף 2012 עד סוף 2013, התקיימו עשרות מפגשים של נציגות שלוש הארגונים לשם בניית האסטרטגיה לשיתוף פעולה ולבניית סדר יוביל לכתבת מסמך משותף. כמו כן התקיימו עשרה שולחנות עגולים, כאשר מספר המשתתפות בהם, נציגות של ארגונים מגוונים בתחומי עשייתם ובמוצאם, נע מ-60 במפגש הראשון וסביב 30–40 במפגשים האחרים. המשתתפות באו ממגוון ארגוני נשים שלהם סדרי יום משלהם. האתגר היה לייצר סדר יום משותף שיאמץ לתנאי ישראל את החלטת האו”ם 1325. הקמפיין להצטרפות לתמיכה בתוכנית הושק בהשקפה רבת-משתתפים בתאריכים 31.10.2013 ו-23.3.2014, והשתתפו בו גם חברות כנסת. מלחמת “צוק איתן” שפרצה בקיץ 2014 הייתה, לדעת רבות, שעת המבחן (וההזדמנות) של פרויקט 1325. ואולם, המחלוקות הפוליטיות הכלליות, כמו גם הפנימיות, שהיו בין השותפות – הקשו על הפרויקט לפעול או להביע עמדה חד-משמעית נגד המלחמה ונגד ההרג והסבל שהיא יצרה בישראל ובעזה. קושי זה השתקף בשיבה שנערכה בוועדת ההיגוי ב-5.8.2014 (כחודש אחרי שפרצה המלחמה), שבה הביעו מקצת המשתתפות תסכול על שיתוקו של הפרויקט. אף שאחד הארגונים סירב לעמוד מאחורי כל דרישה מממשלת ישראל להיכנס למשא-ומתן או להגיע להסדר מדיני עם הפלסטינים, הופץ ב-7.8.2014 גילוי דעת בשמן של “מובילות תוכנית הפעולה 1325 בישראל – נשים מנהיגות לשלום וביטחון”, והוא כלל הבעת תקווה למשא-ומתן מיידי ולהפסקת האלימות. עיקר החשיפה של גילוי הדעת היה בפייסבוק, והוא לא זכה לסיקור תקשורתי נרחב.

ב-14.12.2014 אימצה הממשלה את התוכנית בהחלטה מספר 2331 (יכימוביץ-כהן, 2015), והעבירה את האחריות לרשות למעמד האישה, מוסד שעבר בבחירות 2015 למשרד לשוויון מגדרי, אלא שנושאים אלה אינם עומדים בלב עשייתו.

הקואליציה, ככל קואליציית אד הוק, התפרקה. נותר האתגר לבדוק מה הוטמע מהמאבק, ומהי משמעותן של אסטרטגיות אד הוק כחלק מהמהלכים המבקשים לבצע שינוי עמוק.

(22). <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5419239,00.html>

איסוף נתונים ויצירת שפה אחרת ככלי להטמעת חשיבה מגדרת

שינוי השפה ועולם המושגים הם אמצעים נוספים לסלילת דרך לשינוי חברתי. באסטרטגיה לשינוי מדיניות נדרשות דרכים למסגור מחדש של תופעות וליצירת שפה חדשה. אחת הדרכים היא הבאת נתונים מספריים. כוחה הפוליטי של הסטטיסטיקה נובע מכך שהיא נתפסת כאובייקטיבית, מדעית, לא-אישית והוגנת (Leibler, 2016). במובן זה, הסטטיסטיקה מבנה עולמות חברתיים, משרטטת ארכיטקטורה חברתית והופכת לטכנולוגיה פוליטית. הקטגוריות הסטטיסטיות לא רק ממסגרות תופעות חברתיות אלא מעניקות להן משמעות חברתית, ובה בעת הופכות אנשים לאובייקטים של ניטור. הטענה הרווחת היא שכוח זה נתון בעיקר בידי הממשל והאדמיניסטרציה המשתמשים בהם לניהול אוכלוסיות ולפיקוח עליהן.

מגדור מדדים מבקש להשתמש ב'כלי האדון' – הסטטיסטיקה – כדי לאתגר את הסדר המגדרי המוצפן בקטגוריות המיון הרווחות. בעקבות פוקו, שטבע את המושג 'ידע הוא כוח', מדד המגדר של "שוות" מכוון למטרה זו. במקום להשאיר את הכוח בידי הקבוצות הדומיננטיות, הקובעות את כלי המדידה ואת האינדקסאטורים הרלוונטיים לבדיקה, מדד המגדר בוחן פערי מגדר בין גברים לנשים, ובין נשים וגברים ממיקומים שונים.

בונות המדד מאמינות שנשים ממיקומים שונים צריכות לקבוע כיצד למדוד את חייהן, ולכן פיתוח המדד נסמך על מחקרים המבוססים, בין היתר, על ראיונות קבוצתיים. המדד חושף את ההטיות המגדריות באופן שבו מובנות קטגוריות חברתיות, ומציע לחשוב על דרכים אחרות בהקשר לנושאי הכימות, לאופני הכימות ולבחירת מצב המגדר. זהו כלי שבאמצעותו הקבוצות השוליות, המוכפפות, המודרות, יכולות לקחת חלק במערך של ידע\כוח, בין היתר באמצעות אתגור הידע עליהן ויצירת ידע אלטרנטיבי, ידע המרחיב את המבט לרשת היחסים הפזורים ברחבי החברה, והשוואל על מרחב אתרים חברתיים שבהם מתקיימים יחסי כוח בין גברים ונשים ובהצטלבויות בינם לבין מעמד, אתניות, לאום, מצב משפחתי, זהויות מיניות וכדומה. המדד מופיע מאז 2013, והוא מאתגר את השפה הדומיננטית שבה מתארים ומנתחים חברה, ומציע ממדים חדשים להכלת ניסיון המגוון של נשים בהשוואה לגברים.

בהיעדר נתונים, חסר הבסיס הראשוני להפעלת האסטרטגיה של הטמעת חשיבה מגדרית. הממדים למדידה צריכים להיות כאלה שיתייחסו למרחבי חיים שלא נמדדו ולא נלקחו בחשבון. כמו כן, יש צורך לבחון מחדש את הקטגוריות שבאמצעותן מובאים נתונים ממסדיים שונים כמו אלה של הלמ"ס ושל הביטוח לאומי.

כך המדד אוסף בהדרגה נתונים חדשים, וגם משתמש בשפה אחרת. הוא מגדיר מחדש את הביטחון בהקשרים מגוונים הנוגעים לחיי אנשים – ביטחון תעסוקתי, ביטחון סוציאלי, ביטחון במרחבים ציבוריים ובטיים. הוא מצביע על מי ועל מה טרם חשבו או מדדנו (הרצוג, 2013). זהו ראשיתו

של תהליך. כדי לפתח שפה אחרת יש צורך גם במשאבים כלכליים, אך לא פחות מכך, יש להבטיח המשכיות, כדי שהנתונים ישמשו מצפן ומצפון.

ידע כוח – הטמעת ידע מגדרי בכל תחומי החיים

מרכז ידע דיגיטלי נשים ומגדר – 'יודעת' Knows She – מוקם בימים אלה מתוך מטרה שישמש לקידום שוויון חברתי באמצעות הפיכת החשיבה המגדרית לנורמה מחייבת באיסוף מידע, במחקר, בפיתוח מדיניות ובעשייה חברתית-אזרחית, ואף יהווה מקור לחדשנות בתחומי פעילות אלה. המרכז יפעל בשלוש שפות: עברית, ערבית ואנגלית. זהו מהלך פורץ דרך, המסמן את הידע המגדרי כידע הכרחי לכל פעילות ממשלתית, ציבורית ואזרחית. כיום אין גוף אשר מרכז ומנגיש מידע וידע בתחום המגדר לכלל הגורמים הזקוקים לו. המחסור במרכז ידע מורגש היטב הן בקרב החוקרים והחוקרות בתחום והן בקרב מי שפועלות ופועלים לקידום שוויון מגדרי – במשרדי ממשלה, ברשויות מקומיות, במוסדות המדינה, במערכת החינוך ובחברה האזרחית.

אני מבקשת לסיים מסמך זה באמירה שמתייחסת לכלל הפרויקטים לשינוי חברתי: קל לגייס כספים לפרויקטים חדשים, אך קשה מאוד להמשיך לגייס מימון להמשך קיומם. זהו אחד האתגרים של כל גוף העוסק בשינוי חברתי.

- למיסוד של גבולות לאומיים אתניים ומגדריים. בתוך יהודה שנהב (עורך), **הציונות והאימפריזם**. עמ' 237–265. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד,
- אלי ואבי בלייך (עורכים) (2005). **בריאות הנפש בצל הטרור הניסיון הישראלי**. תל אביב: הוצאת רמות – אוניברסיטת תל אביב.
- זוריק, אליה (2008). הערות על השיח הדמוגרפי בישראל. בתוך: יוסי יונה ואדריאנה קמפ (עורכים), **פערי אזרחות: הגירה, פרויקט, זהות בישראל**. עמ' 39–55. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- זק"ש, דליה, עמליה סער ושרי אהרונ (2005). **עדות אילמת: נשים פלסטיניות בסכסוך הישראלי**. חיפה: אשה לאשה, והוצאת פרדס.
- יכינוביץ כהן, נורית (2015). **החלטת מועצת הביטחון של האומות המאוחדות מס' 1325 והטמעתה בחקיקה ובהחלטות ממשלה בישראל**. ירושלים: הכנסת. מרכז המחקר והמידע.
- כץ, חגי והילה יוגב-קרן (2015). עבודה באי-נחת: אי יציבות תעסוקתית, עבודה חלקית זמנית ושכר נמוך במגזר השלישי בישראל. **בטחון סוציאלי**, 98, 15–37.
- לימור, ניסן (2010). **חברה אזרחית והמגזר השלישי: פורום קיסריה להתוויית מדיניות כלכלית לאומית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מזלי, רלה (מחברת ראשית), מחברות שותפות – סמדר בן-נתן, ניב חכלילי וגלית לובצקי (2017). **לא נצור: נשק קל במרחב האזרחי כמה כלים וכמה פיקוח? תל אביב: פרויקט 'האקדח על שולחן המטבח', אשה לאשה – מרכז פמיניסטי**.
- מזרחי סימון, שלי (2015). **נשים בישראל – סוגיות מרכזיות. מוגש לוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי**. ירושלים: הכנסת מרכז המחקר והמידע.
- מלמד, שהם (2004). "כעבור עשרות שנים מועטות נהיה כולנו בני עדות המזרח...": אמהות, פרויקט והבנייתו של "האיום הדמוגרפי" בחוק גיל הנישואין. **תיאוריה וביקורת**, 25, 69–96.
- נגר, נעמה (2006). **נייר עמדה: חוסן וביטחון למי? חיפה, ירושלים: קואליציית נשים לשלום ואשה לאשה**.
- סבירסקי, שלמה (2008). **מחיר הכיבוש**. תל אביב: מרכז אדווה.
- צמרת-קרצ'ר, הגר, נעמי חזן, חנה הרצוג, יוליה בסין, רונה ברייר-גארב והדס ובן אליהו (2018). **מדד אי שוויון מגדרי 2018**. ירושלים: מכון ון ליר.
- שטייר, חיה ועליזה לוין (2002). **השפעתה של תעסוקת נשים על עוני בישראל**. **בטחון סוציאלי**, 28, 48–62.
- שמיד, הלל (2015). **החברה האזרחית בישראל – תמורות, מגמות וכיווני פעולה לעתיד**. **בטחון סוציאלי**, 98, 5–14.
- שמיר, מיכל (2015). **מבוא: בחירות 2013 והדמוקרטיה הישראלית**. בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל 2013**, עמ' 8–25. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה,
- ששון-לוי, אורנה ועדנה לומסקי-פדר (עורכות) (2018). **מגדר בבסיס – נשים וגברים בשירות הצבאי**. ירושלים: הוצאת מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ששון-לוי, אורנה וחן משגב (2017). **חקר מגדר בישראל בתחילת המאה ה-21**

- בין ניאוליברליזם לבין ניאו-קולוניאליזם. *מגמות נ"א* (2), 165–206.
- תירוש, יופי (2019). הסיפור של המאבק בהפרדה בין המינים באקדמיה: גילוי, מיפוי, הנעת שינוי. *מעשי משפט י'*, 107–153.
 - Ahmed, Sara (2003). The Politics of Fear in the Making of Worlds. *International Journal of Qualitative Studies in Education* 16(3), 377–398.
 - Ahmed, Sara (2017). *Living a Feminist Life*. Duke University Press.
 - Almog-Bar, Michal & Hillel Schmid (2014). Advocacy Activities of Nonprofit Human Service Organizations: A Critical Review. *Non-profit and Voluntary Sector Quarterly* 43(1), 11–35.
 - Bacchi, Carol & Eveline Joan (eds.) (2010). *Mainstreaming Politics: Gendering Practices and Feminist Theory*. University of Adelaide Press.
 - Fogiel-Bijaoui, Sylvie (2002). Familism, Postmodernity and the State: The Case of Israel. *The Journal of Israeli History* 21(2), 38–62.
 - Hamber, Brandon, Paddy Hillyard, Amy Maguire, Monica McWilliams, Gillian Robinson, David Russell, & Margaret S. Ward (2006). Discourses in Transition: Re-Imagining Women's Security. *International Relations* 20, 487–502.
 - Harding, Sandra (1993). Rethinking Standpoint Epistemology: What is Strong Objectivity. In: Linda A. Alcoff & Elizabeth Potter (eds.) *Feminist Epistemologies*. pp. 49–82. New York London: Routledge.
 - Herzog, Hanna (1999). *Gendering Politics: Women in Israel*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
 - Herzog, Hanna (2004). Military-Family Relations in Israel as Genderizing Social Mechanism. *Armed Forces & Society* 31(1), 5–30.
 - Herzog, Hanna (2005). From Gender to Genders: Feminists Read Women's Locations in Israeli Society. *Israel Studies Forum: An Interdisciplinary Journal* 20(2), 69–94.
 - Herzog, Hanna (2006). Trisection of Forces: Gender, Religion and the State - The Case of State-Run Religious Schools in Israel. *British Journal of Sociology* 57(2), 262–241.
 - Herzog, Hanna (2019). Are Women Really Equal in the People's Army? A Gender Perspective on the Israel Defence Forces (IDF). In: Robert Egnell & Mayesha Alam (eds.) *Women and Gender in Military Affairs: An International Comparison*. (pp. 153–172). Georgetown University Press.
 - Hever, Shir (2010). *The political economy of Israel's occupation*. London, Pluto Press.
 - Karayanni, Michael (2006). The Separate Nature of the Religious Accommodations for the Palestinian-Arab Minority in Israel. *North-*

- western University Journal of International Human Rights* 5, 41–71.
- Kimmerling, Baruch (1993). Patterns of Militarism in Israel. *Archives of European Sociology* 34, 196–223.
 - Leibler, Anat (2016). Counting People. In: Michal Kravel-Tovi & Deborah Dash (eds.) *Taking Stock: Cultures of Enumeration in Contemporary Jewish Life*. (pp. 114–139). Moore: Indiana University Press.
 - Liebman, Charles S. & Eliezer Don-Yehiya (1984). *Religion and Politics in Israel*. Bloomington: Indiana University Press.
 - Portugese, Jacqueline (1998). *Fertility Policy in Israel: The Politics of Religion, Gender, and Nation*. WestPort, Connecticut London: Praeger Publisher.
 - Sasson-Levy, Orna (2003). Military, Masculinity and Citizenship: Tensions and Contradictions in the Experience of Blue-Collar Soldiers. *Identities: Global Studies in Culture and Power* 10(3), 319–345.
 - Shamir, Michal (2015). *Elections in Israel 2013*. The Guttman Center for Public Opinion and Policy Research.
 - Sofer, Arnon (2002). *Demographic in the Israeli-Palestinian Dispute. Special Policy Forum, Report no. 370 March*. The Washington Institute for Near East Policy.
 - Walby, Sylvia (2005). Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 12(3), 321–343.
 - Walby, Sylvia (2007). Complexity Theory, Systems Theory, and Multiple Intersecting Social Inequalities. *Philosophy of the Social Sciences* 37(4), 449–470.
 - Yuval-Davis, Nira (1997). *Gender & Nation*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication.

